

Hatalmi kényszer – politikai erőszak

Csikós Gábor, György Eszter, Hodász Kata,
Márkus Beáta, Nagy Ágoston, Tabajdi Gábor
és Takács Tibor tanulmányai

TARTALOM

HATALMI KÉNYSZER – POLITIKAI ERŐSZAK

Nagy Ágoston	Kisfaludy Sándor és az 1826-os zalai gyűjtogatások biztonságiasítása	5
Márkus Beáta	Egy gyilkosság a Kelet-Mecsekben és annak interpretációi	29
Csikós Gábor – Hodász Kata	„Ezt az intézményt szükségesség hozta létre”. Erkölcsei fogyatékoság mint gyógypedagógiai probléma a II. világháborút követő évtizedben	47
Tabajdi Gábor	Fegyelmezetlen légió? Az állambiztonság fegyelmi ügyei	67
Takács Tibor	Bűnalkotás: a Bródy-ügy, 1973	89
György Eszter	Levéltári csöndek. A pesterzsébeti cigánytelep- felszámolások emlékezete	110

KÖRKÉP

Kökényesi Zsolt	Nőtörténet és elitkutatás: három új kötet Thököly Éváról és Esterházy Pálról	130
-----------------	---	-----

KÖNYVEK

„Ha a lehetetlent kizártuk...”

Bolgár Dániel: Miért éppen a zsidók? A zsidó siker és kudarc feltalálása Magyarországon.

– Diószegi-Szőcs Máté 143

Solymosi Eszter és az útra kelt emlékezet
Kékesi, Zoltán: Memory in Hungarian Fascism.
A Cultural History.

–Fenyvesi Balázs 150

Szemlélő, elkövető vagy embermentő?

Ádám István Pál: Házmesterek a vészkorszakban.

– Kiss Henrietta 155

Bóna László: Asszimilációs folyamatok a dualizmus kori felföldi városokban.
Politika, társadalom és modernizáció Besztercebányán, Késmárkon és
Losoncon.

– Hrčka Alexandra 161

Szerzőink 165

Contents 167

Abstracts 169

Kökényesi Zsolt

Nőtörténet és elitkutatás: három új kötet Thököly Éváról és Esterházy Pálról

Viskolcz Noémi – Zvara Edina – Király Péter – Kiss Erika (s. a. r.): Esterházy Pál és Thököly Éva iratai 1. Levelezés.

(Esterhazyana.) Kossuth Kiadó – MTA KIK, Budapest, 2022. 351 oldal.

Viskolcz Noémi – Zvara Edina – Kiss Erika – Király Péter (s. a. r.): Esterházy Pál és Thököly Éva iratai 2. Egyéb iratok.

(Esterhazyana.) Kossuth Kiadó – MTA KIK, Budapest, 2024. 287 oldal.

Viskolcz Noémi: Az öntörvényű palatinusné Thököly Éva (1659–1716).

(Esterhazyana.) Kossuth Kiadó – MTA KIK, Budapest, 2024. 319 oldal.

Esterházy Pál (1635–1713) nádor a 17–18. századi Magyar Királyság legjelentősebb és legismertebb főnemeseinek az egyike, akinek a pályájáról és örökségéről nagyszámú publikáció áll rendelkezésre, tevékenységének különböző aspektusai val történetészek, irodalom- és művészettörténetészek egyaránt behatóan foglalkoztak.¹ Második felesége, Thököly Éva (1659–1716) azonban sokáig az ismeretlenség homályában maradt, személyéről és működéséről egészen az utóbbi évekig igen kevés információ állt rendelkezésre.² Ezen a helyzeten változtatott a Monok István vezette, Király Péter, Kiss Erika, Viskolcz Noémi és Zvara Edina közreműködésével létrejött *Levelek, könyvek, kincsek. Esterházy Pál barokk udvarának emlékei* (2019–2024) elnevezésű kutatócsoport,³ amelynek gondozásában jelent meg előbb Esterházy Pál és Thököly Éva levelezése, majd a kettejük kapcsolatához (leginkább konfliktusához) tartozó forrásválogatás, végül pedig Viskolcz Noémi Thököly Éváról szóló nagymonográfiája, ami 2023-ban megvédett akadémiai

* A cikk az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával készült.

¹ Lásd például: Ács–Buzási (szerk.) 2015.

² Margit Kopp néhány éve megjelent kötete is jelentősen árnyalta és gazdagította a Thököly Évával kapcsolatos ismereteinket, azonban Kopp műve jóval szűkebb keretszűkületben és forrásbázis alapján dolgozta fel Thököly Éva életét, mint Viskolcz Noémi jelen cikkben bemutatandó monográfiája. Kopp 2020.

³ A kutatócsoport már 2015 óta működött – előbb *A kincstártól a könyvtárig. Tanulmányok Esterházy Pálról, udvari kultúrájáról és mecénatúrájáról* néven –, fontos vállalása volt Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezésének a kiadása: Viskolcz–Zvara–Király–Kiss (szerk.) 2019. A kötet recenziója: Kis 2021.

disszertációján alapul.⁴ Ezáltal a palatinusné megelőzte a férjét, ugyanis róla készült előbb monografikus igényű biográfia. Holott a nádorról szóló korszerű tudományos életrajz elkészítését már 2015-ben szorgalmazta R. Várkonyi Ágnes, illetve a szatmári béke 300. évfordulóján Kalmár János is hangsúlyozta ennek hiányát, rámutatva, hogy a magyar történetírás a „labanc” jelzővel illetett főnemeseikkel – a jelentőségük ellenére – csupán marginális módon foglalkozott.⁵

A három kötet tematikailag igen szoros átfedésben áll egymással, ezért a legcélravezetőbbnek azt tartom, ha egymásra reflektáló módon, közösen mutatom be őket, így reményeim szerint elmélyültebben áttekinthetők e szerteágazó kutatás eredményei, mint egy-egy önálló recenzio keretében. Írásomat tehát egyfajta összefoglaló cikknek (*review article*) szánom, amelynek középpontjában Thököly Éva áll, mivel a kötetek legjelentősebb új információi rá vonatkoznak. Mindemellett a kutatás Esterházy Pál személyéről és családjáról is számos alapvető újdonságot hozott a felszínre.

Az utóbbi évtizedekben világszerte megélénkülő nő történeti kutatások a kora újkori Európa vonatkozásában szorosan összekapcsolódtak az elitkutatással, annál is inkább, mivel a legtöbb forrás jellemzően a társadalmi és kulturális elit tagjaihoz tartozó hölgyekről maradt fenn. Az Esterházy-kutatócsoport munkája jól illeszkedik a hazai és nemzetközi kutatási trendekbe, ugyanakkor még a jobb forráshelyzetű országokban is ritka egy nő életpályájának ilyen részletes, háromkötetes rekonstrukciója. A kora újkori nő történeti kutatások egyik fő kérdése az informális szerepkörök, az információszerzés és az érdekérvényesítés vizsgálata lett. A 16–18. századi Európában még a magasabb társadalmi státuszú nők is csupán korlátozott számú formális tisztséget viselhettek, és ritkán kerültek autonóm döntési helyzetbe a közügyek terén, azonban a hatalmi pozícióban lévő családok nőtagjai gyakran jelentős befolyással bírtak a döntéshozatalban, ami sokáig alulbecsült tényező volt a történettudományban. Elegendő itt csupán a császárnék történeti megítélésének a változására utalni.⁶ A nő történet és az elitkutatás összekapcsolódása jól tetten érhető többek között olyan területeken, mint a nők udvari pozíciójának⁷ és a mecénatúrában játszott szerepének a vizsgálata,⁸ a házasságok és a házastársak közötti érzelmi kapcsolatok kutatása,⁹ a női vallásosság és kegyesség vizsgálata,¹⁰ illetve a női kommunikációnak, művelődésnek és tárgyi kultúrának az elemzése.¹¹ Ezek egytől egyig olyan területek, amelyek eredményei

⁴ Viskolcz 2022a.

⁵ R. Várkonyi 2015: 11; Kalmár 2012: 876. Esterházy Pál esetében némiképp hiánypótló Iványi Emma monográfiája, amely a nádor hivatali működését mutatja be rendkívül alaposan: Iványi 1991.

⁶ A téma kiterjedtsége miatt itt és a következő lábjegyzetekben is csupán néhány fontosabb alampőrt utalok: Braun–Keller–Schnettger (Hgg.) 2016; Keller 2021.

⁷ Keller 2005; Kägler 2011.

⁸ Krász–Pesti (Hgg.) 2023.

⁹ Erdélyi (szerk.) 2019; Kiss–Orgona–Simonovics (szerk.) 2023.

¹⁰ Bajáki–Báthory (szerk.) 2015.

¹¹ Labouvie (Hg.) 2009; Pender–Smith (eds) 2014; Sipos–Krász (szerk.) 2019.

és kérdésfelvetései beépültek az Esterházy-kutatócsoport Thököly Éváról folytatott kutatásaiba, Viskolcz Noémi monográfiája közvetlenül is reflektál mind ezekre, a forráskötetek pedig fontos kapcsolódó kútfontokat rejtenek.

AZ ISMERETLENSÉGBŐL ELŐLÉPŐ THÖKÖLY ÉVA

Elsőként érdemes azt tisztázni, hogy Thököly Éva alakja miért burkolózott sokáig az ismeretlenség homályába, és miért volt érdemes ilyen átfogó kutatás keretében foglalkozni vele. Esterházy Pál feleségének eddigi felületes ismerete több tényezőre vezethető vissza: a régi történetírás nőkre fókuszáló kutatásainak hiányára, a nemzeti történetírásnak a kuruc oldalhoz kötődő, a nemzeti panteonba illeszthető családokra való kiemelt figyelmére, az Esterházy család Thököly Évára vonatkozó negatív megítélésére, valamint a források széttagoltságára.

A kutatás fókuszában (számos kiegészítő forrás mellett) három nagyobb forráscsoport szerepel: (1) az Esterházy család hercegi ágának a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban őrzött archívuma – azon belül is legnagyobb mértékben Esterházy Pál iratai (P 125); (2) az Esterhazy Privatstiftung fraknoi levéltárában található gazdasági iratok és számadások; (3) Thököly Évának a bécsi ferences levéltárban (Archiv der Franziskaner in Wien) található iratanyaga. A nagy mennyiségű és különböző típusú forrás feldolgozása, publikálásra való előkészítése és monografikus igényű szintetizálása jelentős kihívást jelentett a kutatócsoport és Viskolcz Noémi számára, de erőfeszítéseik révén Thököly Éva életútján keresztül egy egész korszak társadalmi, kulturális és politikai működésébe nyerhetünk betekintést.

A három kötet mindegyike logikus és jól követhető struktúrával rendelkezik. A forráskiadások egymással szoros formai és tartalmi egységet alkotnak, amelyet a közös címadás és a források közötti kohézió is tükröz. A két forráskötet közös, Viskolcz Noémi által jegyzett történeti bevezetővel rendelkezik az első kötetben, amely tömören és átfogó módon vázolja fel Esterházy Pál és Thököly Éva kapcsolatának főbb fordulópontjait. A források kiadásának módszertanába mindkét kötet esetében Király Péter vezeti be az olvasót.

Az első forráskötet a házaspár fennmaradt levelezésének egészét közreadja: a 323 *missilis* közel 85%-a Thököly Évától származik, a nádortól mindössze 51 feleségének írott levél őrződött meg. A levelek 1673–1712 között íródtak; folyamatos, legalábbis minden évre kiterjedő levelezési kapcsolat 1678-tól volt közöttük (az 1704-es és az 1710-es évet leszámítva), azonban a *missilis*ek gyakorisága a házaspár egymáshoz fűződő viszonyának hullámzó dinamikáját tükrözi. A második forráskötetben (*Egyéb iratok*) elsősorban a házaspár közötti kapcsolat megromlása, pereskedésig fajulása, majd lassú, visszaesésektől sem mentes stabilizálódása követhető nyomon. A kötet négy nagyobb tematikus egységre tagolódik, amelyek a következő megoszlás szerint adnak közre forrásokat: Éva és Pál viszályára vonatkozó levéltári források (Nr. 1–49.), Éva és Pál pere, egyezségei

(Nr. 50–67.), Éva végrendeletei (Nr. 68–73.) és az Éva javaira vonatkozó iratok, leltárak (Nr. 74–91).

A monográfia kilenc számozott tematikus egységből áll (*Bevezetés, Családban, Gyámságban, Házasságban, Bíróság előtt, Magányban, Thököly Éva hagyatéka, Összefoglalás, Függelék*), amelyek kronologikusan követik a grófnő életét, de a részek további tematikus rendezőelv szerint készített fejezeteket is tartalmaznak. A továbbiakban a monográfia logikáját követve mutatom be a köteteket, amelyhez jól illeszthető a kiadott források értékelése.

A *Bevezetés* elsősorban a biográfia forrásbázisáról és kutatástörténetéről nyújt alapos áttekintést – noha a telhetetlen olvasó akár hiányolhatná is a Thököly Éva személyére vonatkozó historiográfiai bevezetést és a vizsgálat problémafelvetéseinnek részletesebb exponálását, de a későbbi fejezetek pótolják ezt a hiányt.

A *Családban* című az első főfejezet, amely a grófnő életének első tizenegy évébe és annak körülményeibe, továbbá a szülők és a família korábbi generációinak a történetébe nyújt betekintést. Éva 1659-ben született gróf Thököly (II.) István (1623–1670) és Gyulaffy Mária (1637–1659) utolsó gyermekeként. Édesanyja korai halála miatt Éva és idősebb testvérei (Katalin, Mária, Imre) nevelése az apa feladata maradt, aki nem kötött újabb házasságot. Ez az adatgazdag és részletesen kidolgozott rész számos új információt tár fel a Thököly és a – fejedelmi Bethlen familiával rokon – Gyulaffy családról, valamint bemutatja a Thököly család felemelkedését. Éva dédapja, Sebestyén (†1607) a 16. század végén szerzett bárói címet, majd fia és unokája is képes volt a család hatalmi és vagyoni pozícióját tovább erősíteni, amelynek eredményeképpen (II.) István 1654-ben grófi rangemelésben részesült.

A tematikus egység részletesen tárgyalja a Thökölyek erdélyi térnyerését, pozíciójuk erősödését és személyi kapcsolataikat, bemutatva, hogy egy felső-magyarországi család miként alapozta meg erdélyi befolyását és szerzett jelentős birtokállományt. A kutatás elismerésre méltó erőssége a szövevényes birtokügyek jogi hátterének és gyakorlati megvalósításának részletes rekonstrukciója, beleértve a sikertelen eseteket is. A fejezet alapvető új ismereteket nyújt a Késmárk központú Thököly-udvar működéséről, betekintést engedve az építkezések, mulatságok és a familiárisok világába, különös tekintettel (II.) István és Keczer Ambrus patrónus-kliens kapcsolatára. A fejezet keretében láthatjuk, milyen társadalmi-kulturális környezetben nevelkedtek Éva és testvérei. Ugyan Imre képzéséről több információ maradt fenn, de megtudhatjuk, hogy a lányok a kor szokásainak megfelelően két befolyásos főnemesi hölgy, Széchy Mária (†1679) és rokonuk, Bethlen Druzsina (†1670) udvarában pallérozódtak.

1670 sorsfordító év volt a család történetében: I. Lipót parancsára (II.) Istvánnak és bátyjának, Zsigmondnak (1618–1678) a Wesselényi-összeesküvésben való érintettségük miatt császári csapatokat kellett volna befogadniuk váraikba. István azonban ellenszegült az uralkodó akaratának, Árva várát pedig császári csapatok vették ostrom alá. Éva apja bő két héttel az ostrom megkezdését követően betegségben elhunyt, így gyermekei igencsak szorító politikai helyzetben

maradtak árván és befolyásos támogatók nélkül. Ekkor a tekintélyes Thököly-vagyont részben a kamara lefoglalta, részben felpredálták. A gyermekek közül Imrét sikerült Erdélybe menekíteni, Katalin az ostrom megkezdése előtt lett gróf Esterházy Ferenc (1641–1683) felesége, Mária és Éva sorsa azonban bizonytalanná vált. A lányok gyámságát előbb sógoruk, Esterházy Ferenc, majd annak bátyja, Pál látta el, aki korábban Árva ostrománál császári parancsnokként szolgált, sőt halála előtt személyesen ígért védelmet (II.) Istvánnak gyermekei számára.

A *Gyámságban* című rész Éva életének azt a szakaszát (1671–1682) mutatja be, amikor az Esterházy-udvarban kellett a helyét megtalálnia. Itt egy ideig nővére, Mária is vele volt, akit gyámjuk előbb gersei Pethő Lászlóhoz (†1677 k.), majd annak halála után gróf Nádasdy Istvánhoz (1653–1686) adott feleségül. Éva és testvérei számára alapvető fordulatot jelentett, hogy felső-magyarországi evangélikusként egy nyugat-magyarországi katolikus főúri udvarba kerültek, ahol a családi, társadalmi és udvari viszonyok gyökeresen eltértek korábbi otthonuk rendjétől. A lányoknak számos tekintetben alkalmazkodniuk kellett az új közeghez, és 1671–1672 folyamán katolizáltak is; az Esterházyak – különösen Pál első felesége, Orsolya – azonban igyekeztek számukra befogadó környezetet teremteni.

Viskolcz Noémi megközelítése remekül ötvözi a külső és belső nézőpontokat, részletesen rekonstruálva a kortársak cselekvéseit meghatározó szokásrendet, a körülöttük lévő tér és történeti kontextus hatását, valamint belső motivációikat, vívódásaikat és döntéseiket. Thököly Éva életpályájának értelmezése empátiát igényel az olvasótól, különösen olyan komplex eseményekkel kapcsolatban, mint 1678 körül a gyám és gyámleány közötti beteljesült románc. A viszony örömet, szégyent és a felemelkedés reményét is magában hordozhatta a fiatal lány számára. A megszégyenüléstől való félelem Éva 1679. október 14-én Esterházy Pálnak írt levelében jól érzékelhető módon köszön vissza: „Kérem alázatosan Nagyságodat, ha lehetséges, szokatomagával ne győjjen Nagyságod, leánt is szokat ne hozzon Nagyságod, mivel igen félek az emberszólástúl.” (Levelek Nr. 13.) Ebben az időszakban foganhatott Ádám (1680–1720), hivatalosan Esterházy Orsolya fia, de Viskolcz Noémi meggyőző módon érvel amellett, hogy valószínűleg már Évái volt. Miként hasonló kérdések terén a monográfia más helyein, úgy itt is egyértelmű módon szétválik az igazolható tényadat és a biográfusi feltételezés.

Pál és Éva viszonya az Esterházy-udvarban is kínos és feszült helyzetet teremtet, amin némiképp Orsolya 1682 tavaszán bekövetkezett halála enyhített. A monográfia leghosszabb és az egyik legrészletesebben kidolgozott tematikus egysége a *Házasságban* című, amelynek keretében Éva 1682–1700 közötti életperiódusát követhetjük nyomon, ugyanis pápai engedéllyel a házasságkötésre már a gyászév lejártá előtt, 1682 augusztusában sor került. A biográfia érzékenyen mutatja be az érzelmetörténeti vonatkozásokat, különösen Pál és Éva intenzív szerelmi kapcsolatát, amely valószínűleg a házasságkötés legnagyobb motivációját jelenthette. Az érzelmek megélése és kifejezése, köztük akár a szexuális vágyaik burkolt artikulálása remekül tetten érhető a levelezésükben. Nem véletlen, hogy az 1680-as évek első felében, kapcsolatuk talán csúcspontján, rengeteg levelet

váltak, 1682-ben 34-et, 1684-ben 54-et, és a valós számok még magasabbak lehetnek, mivel a feleség *missilisei* maradtak fenn nagyobb arányban (Levelezés Nr. 44–78; Nr. 89–143). A levelek sokasága a házastársak egymástól való gyakori távollétét is tükrözi, ami nem meglepő, ugyanis Pál az 1680-as években ért karrierje csúcsára, 1681-ben a Magyar Királyság nádorának választották meg, majd ugyanebben az évben az Aranygyapjas Rend lovagja lett. 1683-tól aktívan bekapcsolódott az Oszmán Birodalom elleni, Magyarország visszafoglalását célzó háborúba, az 1687-es pozsonyi diétát követően pedig elnyerte a Szent Római Birodalom hercege címet.

A tematikus egység Esterházy Pál személyéről, családjáról és udvaráról egyaránt rengeteg új információt tartalmaz. Betekintést nyerhetünk a gyermekek neveltetésébe, oktatásába és pályakezdésébe – mindezekről eddig csupán felületes ismeretekkel rendelkeztünk.¹² Thököly Évának a családban feleségként, anyaként és mostohaanyaként is helyt kellett állnia, az egyenként is komoly kihívást jelentő szerepek mindegyike önálló fejezetekben kerül bemutatásra. A fiatal palatinusné 1682-ben tíz gyermek mostohaanyjává vált, majd a következő tíz évben hét saját gyermeke is született, akik közül csupán ketten, Anna Terézia (1684–1755) és József (1688–1721) éltek meg a felnőttkort. A családfő határozott elképzelésekkel irányította gyermekei sorsát: alapos képzést biztosított számukra és a vagyon egyben tartása érdekében többségüket egyházi pályára szánta. Az anya azonban más jövőt képzelt el saját gyermekeinek, és ezt férjénél sikerrel érvényesítette. A mostohagyermekek közül többen nem fogadták szívesen apjuk új feleségét; különösen Krisztina Jozefa (1663–1728), az Ágoston-rendi apáca és leendő prépostnő viseltetett iránta ellenszenvvel, aki csupán néhány évvel volt fiatalabb Évánál. A konfliktusokat a mostohaanya sem igyekezett feltétlenül palástolni, például Gábor (1673–1704) 1693. évi bécsi menyegzőjén egészségi okokra hivatkozva nem jelent meg.

A kutatás részletesen és sokrétűen rekonstruálta Thököly Éva működését az Esterházy-udvarban, ami – mint láthatjuk – közel sem csupán örömet, hanem konfliktust, intrikát, sőt unalmat is hordozott magában. A mulatságokat és a társasági életet kedvelő hölgy számára a passzivitás különösen kínzó lehetett. 1681-ben erről a következő módon számolt be Pálnak: „Én, édes Nagyságos Uram, most is mind csak beteges állapottal vagyok. Egyibaránt nem is csuda, mivel csak magam vagyok, szokszor elunom magamot, csak gondolkodom, szenki nincsen, azki megvigasztalna.” (Levelezés Nr. 40.) A fiatal asszony kedvelte a társasági eseményeket, a rokoni látogatásokat, és szívesen vett részt a mariazelli zarándoklatokon is. Legkedvesebb elfoglaltságai azonban feltehetően a badeni fürdőkúrák voltak, amelyek nemcsak egészségügyi felüdülést nyújtottak, hanem szórakozást, valamint lehetőséget a hazai és külföldi arisztokratákkal való kapcsolatépítésre is.

¹² E téren kiemelendő a monográfia előtanulmánya, ami még részletesebb betekintést nyújt Esterházy Pál gyermekeinek a képzésébe: Viskolcz 2022b.

A főnemesi hölgyek férjük távollétében gyakran töltötték be gazdasszonyi szerepkört, felügyelve és irányítva a birtokokon folyó gazdálkodást. Éva komoly figyelmet fordított birtokainak megszerzésére és irányítására, emellett só- és marhakereskedelemmel, boreladással, sőt kisebb kölcsönzésekkel is foglalkozott. A szerző mindezeket figyelemre méltó alapossggal mutatja be, szem előtt tartva a személyes motivációkat, a gazdasági és jogi aspektusokat egyaránt.

KONFLIKTUS, KRÍZIS, KIEGYEZÉS

Thököly Éva és Esterházy Pál házasságában az 1692-es év mély és látványos konfliktust hozott, ami fordulópontot jelentett kettejük kapcsolatában.¹³ A források alapján a házaspár kapcsolata az 1680-as évek vége felé haladva lassú erózió ment keresztül. A feleség leveleiben egyre gyakrabban panaszkodott életkörülményeire – az étkezéstől és anyagi támogatástól kezdve egészen udvarbéli megbecsüléséig –, miközben férje láthatóan korlátozta saját familiáris hálózatának kiépítését, és még a hozzá közel álló Vukovichoktól is igyekezett őt elszigetelni. Éva leveleiben szenvedélyesen és nyíltan fejezte ki negatív érzelmeit is, ami jól tükrözi érzelmileg expresszív személyiségét. 1688. januári, férjének írt levelében a következő sorokat olvashatjuk:

„[...] s ha ugyan nem lehet igaz szívvel s szeretettel hozzám, jobb, hogy megmondja, s hogysemmind így emísszög egymást. Jobb másképpen gondolkodnunk el magunk állapotja felől, mert én es, ha elkeseredem, olyat cselekeszem, hogy mások is elcsudálkoznak rajta.” (Levelezés Nr. 160.)

A feszültségek eszkalálódásában megkerülhetetlen eseményt jelentett 1691-ben gróf Draskovich János (†1692) és felesége, Nádasdy Mária (†1699) a nádori udvarban tett látogatása, amelynek végén Draskovichné nem köszönt el a palatinusnétól; ez látványos sértésnek számított. Az indulatok a későbbi levélváltások alapján még inkább elszabadultak, ami Pál és Éva kapcsolatára is kihatott, ugyanis a férj nem lépett fel felesége védelmében, hagyta, hogy megsértsék és származására is kínos megjegyzéseket tegyenek, ami Thököly Imre bukását követően igencsak fájó lehetett (és Thökölyt a nádor korábban maga is személyes ellenségének tekintette). A monográfia érzékenyen mutatja be, hogyan teljesedett ki a konfliktus fokról fokra; ennek forrásait az olvasó egyfelől a házaspár levelezésében, másfelől az *Egyéb iratok* kötetben is nyomon követheti. A monográfia bőséges forrásidézetei jól árnyalják az eseményeket, ugyanakkor a forráskiadvány megléte miatt több helyen indokolt lett volna ezek tömörebb közlése a logikai ív feszessége érdekében.

¹³ A házastársak közötti kapcsolatot az előző évtizedben Thököly Imre politikai tevékenysége is nehezítette, de az, úgy tűnik, önmagában még nem volt elegendő a házasság megromlásához.

A házaspár között elmergesedett vita 1692 év elején a nyilvánosság elé került. A kiszolgáltatottabb helyzetben lévő feleség elkezdett szövetségeseket keresni egyházi körökben. A házaspár kibékítését gróf Kollonich Lipót (1631–1707) kalocsa érsek vállalta magára, aki korábban már Erdődy György (1647–1712) országbírónál és feleségénél, Rákóczy Erzsébetnél (1654–1707) is látott el hasonló funkciót. A házasságot fenyegető krízis ekkor még elháríthatónak bizonyult, sor került a megbékélésre, ám a feszültségek megmaradtak. A kapcsolat sosem tért vissza korábbi egyensúlyához: 1692 után nem született több gyermekük, Pál pedig egyre inkább az irodalmi alkotás magányába vonult vissza. A feszültségek legközelebb 1700-ban törtek a felszínre, ami a Magyar Királyságban párját ritkító szintű és lefolyású konfliktust eredményezett. Nyáron Esterházy Pál vádat emelt felesége ellen az alsó-ausztriai bíróságon, azt állítva, hogy Thököly Éva meg akarta mérgezni – a házastársi konfliktus így bécsi, sőt, udvari szintre emelkedett. A monográfia egyik legizgalmasabb része a bírósági perről szóló fejezet, amit Viskolcz Noémi annak ellenére volt képes árnyalt módon és nagy precizitással kidolgozni, hogy a per bírósági iratanyaga nem maradt fenn; a kutatócsoport által nagy számban azonosított és közreadott közvetett források tették lehetővé a történet rekonstruálását.

A *casus bellit* egy mérgezési ügy szolgáltatta. A vád szerint Éva eperjesi tartózkodásuk során mérget csempészett férje italába, amit ő egész életében tagadott, állítása szerint csupán „álomporral” próbálta enyhíteni inszomniáját. A mérgezés kapcsán nem lehet minden kétséget kizáró módon igazságot tenni, ám a szerző nem is törekszik erre, hanem a tényeket és a cselekvések mögött rejlő érdekeket igyekszik feltárni. Ez alapján úgy tűnik, hogy a túlzottan szuverén módon működő, de vagyonos Éva félreállítása sokkal több haszonnal kecsegtetett a férj és az idősebb mostohagyermek, kiváltképp Mihály (1671–1721) számára, mint amit a férj halála jelentett volna Éva számára – amennyiben persze előre megfontolt, racionális cselekvést feltételezünk. Pál valószínűleg azért csalta Bécsbe és állította ott bíróság elé Évát, hogy még a látszatát is elkerülje annak, mintha a Magyar Királyságban nádorként befolyásolta volna a felesége elleni ítéletet. A nádor persze a császárvárosban is kiváló kapcsolatokkal rendelkezett, például az ügyben illetékes alsó-ausztriai tartományi marsall apósa volt fiának, Gábornak.

Éva sokáig azt sem tudta, mi történik vele, mivel vádolják, miért tartják a bécsi palotájuk elzárt részében házi őrizet alatt, ahogy azt sem, milyen érintettsége volt Pálnak mindebben. Sokatmondóak a férjével kétségbeesetten békülni kívánó asszony alábbi sorai: „Ha úgy kívánja, az kismartoni Várból sem kívánok kimenni, azmég maga meg nem engedi. Csak hadd mehessek alá, vagy maga jöjjen föl.” (Levelezés Nr. 268.) A nádor azonban nem kívánt békülni, így a szorító helyzetből ekkor nem volt menekvés: I. Lipót ugyan Éva életét megkímélte, de a tulli domonkos apácák kolostorában elzárásra ítélte, ellátásáról pedig – a felesége vagyona birtokába jutó – férjének kellett gondoskodnia (Egyéb iratok Nr. 50). A per bemutatása során láthatjuk, hogy egy ilyen kényes ügyben miként működött a korabeli bécsi igazságszolgáltatás, illetve betekintést nyerhetünk abba is, hogy a nádor miként mobilizálta saját kliensi körét, és rajtuk keresztül

hogyan volt képes a távolból is mozgatni a szálakat. Esterházy familiárisainak jelentései fontos információkat hordoznak magukban a patrónus-kliens viszony működésével kapcsolatban.

Éva nem nyugodott bele a sorsába, hanem szövetségeseket keresett, és igyekezett ellentámadásba lendülni. A férj számára meglepő fordulatot jelenthetett, hogy felesége az idegen környezetben is egyre ügyesebben kiismerte magát. A palatinusné életének következő évei rendkívül eseménydúsak teltek, amelyeket a monográfia *Magányban* című része mutat be részletesen kidolgozva, egészen Éva haláláig. A kétségbeesett asszony minden rendelkezésére álló eszközt bevett, hogy szorult helyzetéből szabaduljon, vagy legalább enyhítsen rajta. Az uralkodói ítélet ellen öngyilkossággal fenyegetőzött, férje lelkiismeretére érzelmi nyomást gyakorolt, ügyvédek fogadott, és igyekezett bizonyítani, hogy elítélése mögött férje anyagi érdekei állnak. Emellett szövetségeseket keresett, köztük a lanzendorfi ferenceseket, akiknek már 1700 végén jelentős adományt tett. Éva életének mélypontja a tulli kolostorban eltöltött időszak lehetett, ahol egészsége is romlásnak indult. Ez vált azonban szabadulásának a kulcsává, ugyanis erre hivatkozva kérvényezte ügyének a felülvizsgálatát, amivel még a legfelsőbb szintű udvari tanácsadó szerv, a Titkos Konferencia is behatóan foglalkozott. Ezt követően a nádorné helyzete fokról fokra javult. 1701 őszén az uralkodó engedélyezte számára, hogy Sankt Pöltenben telepedjen le, a várost azonban nem hagyhatta el. A következő évben férjével sor került az első vagyoni megegyezésükre, 1704–1705 folyamán már alsó-ausztriai birtokokat vásárolt. I. József aztán 1706-ban előbb részlegesen, 1708-ban pedig véglegesen rehabilitálta az asszonyt, és ez ellen a férje sem nyújtott be fellebbezést (Egyéb iratok Nr. 53, 56, 62).

A kötetek alapján lépésről lépésre követhetjük nyomon Thököly Éva érdekvéonyesítő törekvéseit, amelyek mikrotörténeti jellegű betekintést nyújtanak számunkra abba, hogy a 18. század eleji Habsburg Monarchiában, kiváltképp pedig Bécsben milyen lehetőségei és mozgástere volt egy főnemesi hölgynek jogi-gazdasági konfliktus esetén a férjével szembeni védekezésre és az önálló érvényesülésre. Az ügy formálódását mélységében megismerve láthatjuk, hogy egy uralkodóváltás milyen alapvető hatással volt nem csupán az udvar és a kormányzat működésére, hanem még a jogi viták kimenetelére is. Az egymástól távol élő férj és feleség közötti kapcsolat dinamikája folyamatosan hullámozt, amit a gazdasági és vagyoni kérdések körüli megállapodások és konfliktusok ciklikus váltakozása jellemzett. Érdekes látni, hogy Esterházy Pál levelei az anyagi ügyekről folyó egyeztetések során jóval hosszabb terjedelművé váltak, mint amilyeneket a kapcsolat szerelmi időszakában írt. Gazdaságtörténeti szempontból az is figyelemre méltó, hogy olykor még néhány ezer forint értékű készpénz előteremtése is nehezebbre esett az ország egyik letehetősebb főúranak. A jogos kifizetési tételek csúszását pedig természetesen a tette kész és leleményes feleség sem hagyta annyiban, az alsó-ausztriai hatóságoknál több alkalommal végrehajtást kezdeményezett férje ellen. Életük végére azonban enyhültek a házastársak közti ellentétek, 1713-ban Éva valószínűleg még részt is vett férje kismartoni temetésén.

A kötetek alapján Thököly Éva életének utolsó bő másfél évtizedéből nem csupán a jogi és gazdasági ügyekbe nyerhetünk betekintést, hanem mindennapi életének a körülményeibe is. Izgalmas nyomon követni, hogyan tudta a hercegné sikeresen megvetni a lábát Alsó-Ausztriában és Bécsben: kapcsolatokat épített, gazdaságot irányított, birtokokat szerzett, és aktívan részt vett a császárvárosi nemesség életében, amit 1714-ben egy bécsi palota vásárlásával is megerősített. A palatinusné anyagi helyzetéről, vagyontárgyairól, kapcsolati hálózatról és 1716-ban bekövetkezett haláláról sokat megtudhatunk a monográfia *Thököly Éva hagyatéka* című tematikus egységéből, valamint az *Egyéb iratok* kötetben kiadott végrendeleteiből és a különféle vagyonszeirásokból. Viskolcz Noémi inspiráló módon tette elemzés tárgyává a rendelkezésre álló forrásokat. A monográfia kapcsolódó fejezetei módszertanilag is tanulságosak, mivel betekintést nyújtanak Éva lakókörnyezetének és tárgyi kultúrájának a világába, így az olvasó a történettudomány és művészettörténet határán elhelyezkedő vizsgálati területtel ismerkedhet meg. A testamentumok vizsgálata révén nem csupán a hercegné vagyoni státuszáról alkothatunk képet, hanem a kedvezményezettek alapján a végrendelezőhöz közel álló személyekről is; az e kört érintő változások pedig a kapcsolatok formálódásáról hordoznak magukban fontos információkat. A végrendeletek első számú kedvezményezettje Éva egyetlen fia, József volt, de árván maradt unokaöccsére, Nádasdy Pálra (†1721) is hagyott birtokot. Utóbbi talán neki köszönhetette, hogy I. József özvegyének, Vilma Amália császárnénak az udvartartásában egy darabig udvari gavallérként szolgálhatott, miként talán azt is, hogy Éva menyének, Maria Octavia von Gilleisnek (1688–1762) a nővérét vehette feleségül.¹⁴ A palatinusné a testamentumaiban barátairól és pártfogóiról sem feledkezett meg, köztük számos hölgyet azonosíthatunk, akik sok esetben ugyan nem a legfelső udvar elit köréből kerültek ki, de fontos hivatali famíliák (Kriechbaum, Thürheim) tagjai voltak. Éva rendkívül tekintélyes összeget, nagyjából 38 ezer forintot szánt különféle kegyes adományokra, amelynek elsődleges haszonélvezői a ferencesek voltak, akiknek a hercegné rengeteget köszönhetett; nem véletlen, hogy örök nyugalomra is a Maria Lanzendorf ferences templomában tért.

TANULSÁGOK

A forrásköteteknek és a monográfiának köszönhetően Thököly Éva nem csupán a történelem homályából lépett elő, hanem életpályája olyan részletes és komplex rekonstrukciót nyert, amely a legismertebb kora újkori magyar hölgyek egyikévé teszi. A magyar történetírás sokáig a Zrínyi Ilonához (1643–1703) hasonló „nagyasszonyokkal” foglalkozott, akiknek személye jól beilleszthető volt a nemzeti panteonba. Thököly Éva alakja azonban nem illeszkedik ebbe a keretrendszerbe. Bár ő is igen küzdelmes életet tudhatott maga mögött, az általa vívott

¹⁴ Kökényesi 2021: 86–87.

harc nem fegyverekkel történt, és nem kapcsolódott össze rendi ellenzéki csoport küzdelmével, ezért a nemzeti diskurzus narratívája felől sem lehet értelmezni azt. Életútja és férjével vívott küzdelme azonban remekül értelmezhető a kora újkori férfi–nő kapcsolatok felől. A palatinusné életútján keresztül kirajzolódik, milyen lehetőségei és keretei voltak a női érdekérvényesítésnek a 17–18. század fordulóján a Habsburg Monarchiában és a Magyar Királyságban – pontosabban, hogy egy főnemesi hölgy milyen mozgásteret tudott magának kivívni. A korszakban sem számítottak ritkaságnak a rossz házasságok: például gróf Czobor Márk (†1728) erőszakosan bánt feleségével, herceg Johann Adam von Liechtenstein (1662–1712) lányával, Maria Antoniával (1687–1750), aki emiatt több alkalommal, akár évekre is különköltözött tőle. Esetében a befolyásos Liechtenstein család biztonságos menedéket tudott jelenteni.¹⁵ Más volt a helyzet Thököly Éva és Esterházy Pál esetében, ahol a feleség mögött nem állt erős család, a házastársak közötti viták pedig jogi és gazdasági szintre is emelkedtek.

Viskolcz Noémi monográfiája példaértékűen, jó arányérzékkel mutatja be Thököly Éva életpályáját, törekedve arra, hogy alakját árnyaltan és széles történeti összefüggésekben láttassa. Ehhez nem csupán a szerteágazó forrásanyag pontos és kritikai feldolgozására volt szükség, hanem széles körű olvasottságra és jól kidolgozott módszertani megközelítésre is. Az Esterházy-kutatócsoport által közreadott két forráskiadvány precízen szerkesztett és gondosan jegyzetelt mű, amelyek alapján egy szenvedélyes és konfliktusokkal terhelt kapcsolat anatómiáját vehetjük részleteiben górcső alá, a kiadott kútfők pedig érzelem-, gazdaság-, jog-, sőt művészettörténeti szempontból további kutatások és egyetemi szemináriumok számára lehetnek hasznos források. Az *Esterházyana* sorozat szép, egységes megjelenést biztosít mindhárom kötetnek, amelyek mindegyike rendkívül igényes módon illusztrált, gondosan összeállított mutatókkal és segédletekkel rendelkezik. Közülük is kiemelendők a monográfia értelmezést segítő táblázatai és adatvizualizációs ábrái.

E cikk zárásaként érdemes kitekinteni arra is, hogy a három kötet milyen további, a szűk vizsgálati téma keretein túlmutató tanulságokkal szolgál. A kötetek megerősítik, hogy a nőtörténet és az elitkutatás két egymást szorosan kiegészítő és segítő kutatási irányzat, amelyek közös metszete számos vizsgálati lehetőséget hordoz magában. Egy-egy (fő)nemesi feleség révén két család történetébe új szemszögből nyerhetünk betekintést. Szintén igen izgalmas kérdés a konfliktusok és kezelésük mélyelemzése, miként a nők gazdasági szerepkörének, érdekérvényesítésének és informális befolyásszerzésének a vizsgálatához is remek megközelítésmódokat láthatunk. A bemutatott kötetekben inspiráló megoldásokkal ismerkedhetünk meg a különféle típusú források egymásra reflektáló olvasására és szintetizálására, amelyek közül külön kiemelendő a nők, a női udvartartás és a tárgyi kultúra kapcsolatának a történeti vizsgálata. Az új kutatási perspektívák alkalmazására pedig számos vizsgálatra váró téma kínálkozik. Például a sokáig „labanc” jelzővel illetett főnemesi

¹⁵ Haupt 2016: 274–276.

famíliák nőtagjairól ma már jóval többet tudunk, mint egy-két évtizeddel korábban. Ismereteink hiányosságát tükrözi azonban, hogy még a 18. századi nádorfeleségek többségéről is alig áll rendelkezésre információ, köztük pedig a külföldi és/vagy indigena családból származó hölgyek önálló vagy akár összehasonlító jellegű kutatása különösen hiánypótló feladatnak számít.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ács Pál – Buzási Enikő (szerk.) 2015: *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*. Reciti, Budapest.
- Bajági Rita – Báthory Orsolya (szerk.) 2015: *A nők és a régi magyarországi vallásosság*. (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok 10.) MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest.
- Braun, Bettina – Keller, Katrin – Schnettger, Matthias (Hgg.) 2016: *Nur die Frau des Kaisers? Kaiserinnen in der Frühen Neuzeit*. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 64.) Böhlau, Wien – Köln – Weimar. <https://doi.org/10.7767/9783205201625>
- Erdélyi Gabriella (szerk.) 2019: *Érzelmek és mostohák – Mozaikcsaládok a régi Magyarországon*. (Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések; Magyar Családtörténetek: Tanulmányok.) MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest.
- Haupt, Herbert 2016: *Ein Herr von Stand und Würde: Fürst Johann Adam Andreas von Liechtenstein (1657–1712). Mosaiksteine eines Lebens*. Böhlau, Wien. <https://doi.org/10.7767/9783205203476>
- Iványi Emma 1991: *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége 1681–1713*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet 10.) Akadémiai, Budapest.
- Kalmár János 2012: Szatmár, 1711. Vég, folytonosság, kezdet. *Századok* (146.) 4. 875–886.
- Käglér, Britta 2011: *Frauen am Münchener Hof (1651–1756)*. (Münchener Historische Studien, Abteilung Bayerische Geschichte, Bd. 18.) Laßleben, Kallmünz.
- Keller, Katrin 2005: *Hofdamen. Amtsträgerinnen im Wiener Hofstaat des 17. Jahrhunderts*. Böhlau, Wien. https://doi.org/10.26530/OAPEN_477710
- Keller, Katrin 2021: *Die Kaiserin. Reich, Ritual und Dynastie*. Böhlau, Wien – Köln – Weimar. <https://doi.org/10.7767/9783205213383>
- Kis Cynthia 2021: Király Péter – Kiss Erika – Monok István – Viskolcz Noémi – Zvara Edina (szerk.): Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése. *Korall* (22.) 86. 300–303. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2021.04.017>
- Kiss Erika – Orgona Angelika – Simonovics Ildikó (szerk.) 2023: *Magyar menyasszony. Tanulmányok*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- Kopp, Margit 2020: *Denunziert – judiziert – rehabilitiert. Biografische Skizze zu Fürstin Eva Esterházy, geb. Gräfin Thököly (1659–1716)*. (Mitteilungen aus der Sammlung Privatstiftung Esterhazy 11.) Esterhazy Privatstiftung, Eisenstadt.

- Kökényesi Zsolt 2021: *Az udvar vonzásában. A magyar főnemesség bécsi integrációjának színterei (1711–1765)*. (Humaniórák.) L'Harmattan, Budapest. <https://doi.org/10.56037/978-963-414-873-9>
- Krász, Lilla – Pesti, Brigitta (Hgg.) 2023: *Kulturvermittlung, Repräsentation und (weibliche) Fördernetzwerke in Habsburger Gebieten der Frühen Neuzeit*. (WOMenKULT. Werkstatt für Ostmitteleuropäische KULTurgeschichtsforschung.) Praesens, Wien.
- Labouvie, Eva (Hg.) 2009: *Schwestern und Freundinnen: zur Kulturgeschichte weiblicher Kommunikation*. Böhlau, Köln – Weimar – Wien.
- Pender, Patricia– Smith, Rosalind (eds) 2014: *Material Cultures of Early Modern Women's Writing*. (Early Modern Literature in History.) Palgrave Macmillan, Houndmills. <https://doi.org/10.1057/9781137342430>
- R. Várkonyi Ágnes 2015: Személyiség és politika – Esterházy Pál biográfiája mint interdiszciplináris kihívás. In: Ács Pál – Buzási Enikő (szerk.): *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*. Reciti, Budapest, 11–48.
- Sipos Balázs – Krász Lilla (szerk.) 2019: *A női kommunikáció kultúrtörténete. Tanulmányok*. Napvilág, Budapest.
- Viskolcz Noémi – Zvara Edina – Király Péter – Kiss Erika (szerk.) 2019: *Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése*. (Esterhazyana.) Kossuth – MTA KIK, Budapest.
- Viskolcz Noémi 2022a: *Az öntörvényű paltinusné. Thököly Éva (1659–1716)*. (Akadémiai doktori értekezés.) Miskolc.
- Viskolcz Noémi 2022b: Papi szemináriumok és Ritterakadémiák. Esterházy Pál gyermekeinek iskolába járása (1665–1705). In: Kökényesi Zsolt (szerk.): *Nemesi oktatás és elitképzés a kora újkori Magyar Királyságban*. (Humaniórák.) L'Harmattan, Budapest, 149–180.